

การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับเศรษฐกิจ
แห่งความไม่แน่นอน: ชีวิตทางศาสนาของตัวตนใน
กระแสเสรีนิยมใหม่ในสังคมไทยปัจจุบัน

Sacred Beings Worship and the Uncertain
Economy: Religious Practices of the
Contemporary Thai Neoliberal Subjects

ณิรันดร์ แมลงภู

Neeranooch Malangpoo

ภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

กรุงเทพมหานคร 10200

Department of Anthropology, Faculty of Archaeology,
Silpakorn University, Bangkok, 10200, Thailand

*Corresponding author Email: malangpoo_n@su.ac.th

Received: July 2, 2022

Revised: January 30, 2023

Accepted: February 7, 2023

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้ศึกษาปรากฏการณ์การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในสังคมไทยปัจจุบันโดยมุ่งทำความเข้าใจปฏิบัติการทางศาสนาของผู้คนที่ใช้ชีวิตอยู่กับเศรษฐกิจและสังคมแบบเสรีนิยมใหม่ซึ่งมีความไม่แน่นอนเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตประจำวัน บทความนี้เสนอว่า เศรษฐกิจและสังคมไทยปัจจุบันได้ทำให้ผู้คนที่ยังบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนในรูปแบบต่าง ๆ ที่เข้มข้นขึ้นกว่าในอดีต ซึ่งนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในแง่ปฏิบัติการและตรรกะของการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อความเจริญรุ่งเรือง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ นั้นยังเป็นผู้กระทำการสำคัญที่เป็นกลไกขับเคลื่อนเศรษฐกิจแห่งความไม่แน่นอน โดยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้มีส่วนทำให้ความไม่แน่นอนเป็นความแน่นอนที่เป็นไปได้ ช่วยเพิ่มความเป็นไปได้ในการสะสมทุนให้ได้มากในเวลาที่ยั่งยืนและสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจ

คำสำคัญ: พุทธศาสนา, เสรีนิยมใหม่, ความไม่แน่นอน

Abstract

This paper explores the phenomenon of sacred beings worshipping in contemporary Thailand, discussing the religious life of the Thai neoliberal subjects in which uncertainty is part of their everyday lives. It argues that the current socio-economic condition in Thailand has heightened and multiplied different forms of uncertainties in the people's everyday life. Sacred beings have become one of the main actors that propel the economy of uncertainty, transforming risks into potential uncertainty, helping the clients accumulate wealth and creating economic opportunities.

Keywords: Buddhism, Neoliberalism, Uncertainty

บทนำ

ตรงหน้าแท่นประดิษฐานของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ที่เป็นที่นิยมอย่างมากในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นท้าวเวสสุวรรณ หรือพญานาค มักมีพื้นที่ไว้สำหรับให้เหล่าผู้มีศรัทธาได้มาขอพรให้สิ่งที่หวังสมปรารถนาหรือมาถวายเครื่องแก้บน ผู้วิจัยใช้เวลาในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้สังเกตการณ์และพูดคุยกับผู้คนที่มากราบไหว้สิ่งเหนือธรรมชาติที่พวกเขานับถือ และได้ร่วมเดินทางไปกับคณะผู้ศรัทธาเพื่อไปกราบไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในหลายจังหวัด เรื่องของโชคลาภ ความสำเร็จทางธุรกิจ การค้าขาย และหน้าที่การงาน ยังคงเป็นเรื่องหลักๆ ที่ทำให้ผู้คนเชื่อมโยงกับการทำบุญอย่างที่รับรู้กันทั่วไปในสังคมไทยปัจจุบัน ผู้วิจัยพบว่า กลุ่มคนที่ส่วนใหญ่ที่มากราบไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์คือกลุ่มผู้ประกอบการธุรกิจส่วนตัว กลุ่มอาชีพนายหน้าค้าที่ดิน พนักงานบริษัทฝ่ายขาย นักลงทุนทั้งในตลาดหลักทรัพย์และตลาดเงินตรา และผู้ที่ชื่นชอบการเสี่ยงโชคด้วยการซื้อหวยทั้งใต้ดินและบนดิน ความเสี่ยงในการลงทุน การขายให้ทะเล่เปล่า และโชคลาภจากการถูกรางวัล เป็นสิ่งที่เหล่าผู้มีศรัทธามักกล่าวถึง ปรากฏการณ์ที่ผู้คนจำนวนมากในสังคมไทยพึ่งพาศาสนาเพื่อให้ได้มาซึ่งความสำเร็จทางโลกนี้ แม้ดูเหมือนเป็นเรื่องสามัญในปัจจุบัน แต่นักวิชาการได้ตั้งข้อสังเกตว่าเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของสังคมไทยตั้งแต่ราว พ.ศ. 2530 ซึ่งเป็นช่วงที่เศรษฐกิจไทยเข้าสู่ความเป็นทุนนิยมที่เข้มข้นขึ้น นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536) ได้เสนอว่าการขอให้ประสบความสำเร็จทางธุรกิจนั้นถือเป็นความเปลี่ยนแปลงสำคัญของปฏิบัติการทางศาสนาในสังคมไทยที่แต่ก่อนเน้นการใช้อำนาจเหนือธรรมชาติเพื่อความปลอดภัย อยู่ยงคงกระพัน เพื่อทำเสน่ห์ หรือเพื่อให้มีโชคจากการเล่นหวย Jackson (1999, 251) ก็ได้เสนอไว้ว่าการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างมากในช่วงเวลาดังกล่าว ได้ส่งผลกับชีวิตทางศาสนาของคนไทยโดยชี้ให้เห็นว่า มีลัทธิความเชื่อเกิดขึ้นมากมายโดยที่มีฐานมาจากการเชื่อที่หลากหลาย เช่น การบูชาบูรพกษัตริย์ เทพเจ้าจีน และพระเกจิอาจารย์ เขายังเสนอว่า ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้มีลักษณะสำคัญ

สามประการคือ มีการบูรณาการระหว่างความเชื่อ ให้ความสำคัญกับบุคคลที่มีอำนาจบารมี และถูกทำให้เป็นกระแสโดยสื่อต่างๆ โดยเฉพาะหนังสือพิมพ์

Kitiarsa (2012) และ Jackson (1999) เรียกปรากฏการณ์ที่คนพึ่งพาศาสนาเพื่อให้เกิดความก้าวหน้า ร่ำรวย หรือมีชีวิตที่ดีขึ้นว่า *ศาสนาเพื่อความเจริญรุ่งเรือง* (prosperity religions)¹ Kitiarsa อธิบายว่า ปรากฏการณ์ทางศาสนาที่ดูเหมือนจะแสดงความเหินห่างระหว่างพุทธศาสนาในทางปฏิบัติกับพุทธศาสนาในพระไตรปิฎกนี้ เกิดขึ้นมากเพราะการที่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้ครอบงำสังคมอย่างเข้มข้นขึ้น พร้อมๆ กับการเคลื่อนย้ายของประชากรและการขยายความเป็นเมือง ในความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ศาสนาถูกทำให้กลายเป็นสินค้าเพื่อบริโภคในเศรษฐกิจแบบตลาดที่ทำให้สัญลักษณ์ทางศาสนาถูกทำให้กลายเป็นสินค้าและทำให้เกิดตลาดและกลวิธีทางการตลาดเพื่อเพิ่มการบริโภคทางศาสนา (Kitiarsa 2011, 136) เขายังอธิบายว่าความเชื่อเรื่องกรรม บุญ บารมี และทาน เป็นตรรกะสำคัญของการทำให้พุทธศาสนากลายเป็นสินค้า คนสามารถทำให้ชะตาชีวิตดีขึ้นได้ด้วยการทำบุญซึ่งใช้เงิน บุญ และบารมีนั้นแปรผันกับมูลค่าเงิน ยิ่งบริจาคเงินมาก ก็สร้างบุญบารมีที่จะทำให้ชีวิตดีขึ้นได้มาก Kitiarsa (2012) ยังอธิบายว่าลัทธิบูชาพระเกจิ ร่างทรง และพระเครื่อง ทำหน้าที่ให้ความมั่นคงทางใจแก่ผู้ที่นับถือ

สำหรับพิพัฒน์ กระแจะจันทร์ (Krajaejun 2018) การเกิดขึ้นเป็นจำนวนมากของร่างทรงและผู้คนที่พึ่งพาสิ่งเหนือธรรมชาติเป็นอาการของความเปราะบางที่เกิดขึ้นเพราะปัญหาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมภายใต้รัฐบาลเผด็จการ พิพัฒน์พบว่า ผู้คนที่พึ่งพาวิญญานของบูรพกษัตริย์ เทพฮินดู และอำนาจศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ ต่างก็สะท้อนถึงปัญหาของพวกเขาที่เกิดจากเศรษฐกิจที่ถดถอยภายใต้รัฐบาลคณะรักษาความสงบแห่งชาติ พิพัฒน์อธิบายว่า เป็นเพราะการหาความช่วยเหลือจากสิ่งเหนือธรรมชาตินั้นง่ายและน่าจะได้ผลเร็ว เช่นขอให้ลูกล็อตเตอรี่ ก็เป็นการช่วยให้คนทำงานเป็นลูกจ้าง

ประจำที่สะสมทุนได้ยากและเชิงรุกจะสามารถที่จะร่ำรวยขึ้นมาได้ทันที Dein (2016) เขียนบทความว่าด้วยความไม่แน่นอน โดยใช้กรณีศึกษาจากสังคมแอฟริกันเป็นส่วนใหญ่ และสรุปว่า เสรีนิยมใหม่ได้ทำให้เกิดความไม่มั่นคงและความเสี่ยงในชีวิตของผู้คนมากขึ้นกว่าแต่ก่อน เวทย์มนต์ สิ่งเหนือธรรมชาติ และหมอผีได้ทำหน้าที่ช่วยแก้ปัญหาอันเกิดจากความไม่แน่นอนมั่นคง โดยการให้สาเหตุกับปรากฏการณ์ที่ไม่มีเหตุผล เมื่อทราบเหตุ ก็จะแก้ปัญหาได้ การจัดการกับความไม่แน่นอนนั้นทำได้ด้วยการทำให้ถูกอธิบายได้เพื่อกลับสู่ความ เป็นปกติ

จะเห็นได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงของมิติทางศาสนาในสังคมมักถูกทำความเข้าใจในฐานะผลกระทบจากเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมใหม่ที่เข้มข้นขึ้น ศาสนาถูกอธิบายว่าเป็น เครื่องยึดเหนี่ยวทางใจ หรือเป็นที่พึ่งพา สะท้อนมโนทัศน์ในการมองความสัมพันธ์ระหว่างมิติทางจิตวิญญาณกับมิติทางเศรษฐกิจสังคมที่มองศาสนาเป็นเครื่องมือทางวัฒนธรรมที่ถูกนำมาใช้จัดการกับปัญหาอันเกิดจากเศรษฐกิจสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ทำให้ผู้คนต้องเผชิญกับความไม่มั่นคงและความเสี่ยงที่มากขึ้น มโนทัศน์ดังกล่าวได้รับอิทธิพลจากข้อเสนอของ Comaroff and Comaroff (1999) ซึ่งอธิบายปรากฏการณ์การเกิดขึ้นของลัทธิเวทย์มนต์ที่ใช้ความรุนแรงในแอฟริกาใต้ช่วงคริสต์ทศวรรษ 1990s ว่าเป็นผลของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเป็นแบบเสรีนิยมใหม่ อย่างไรก็ตาม ดังที่ Brenner, Peck, and Theodore (2010) ได้เสนอไว้ว่า อุดมการณ์ทางเศรษฐกิจและแนวทางการปกครองแบบเสรีนิยมใหม่นั้นไม่ได้มีรูปแบบเดียวตายตัว หากแต่แตกต่างกันไปตามแต่บริบท และมีความเปลี่ยนแปลง ถูกปรับเปลี่ยนไปได้ตามบริบททางพื้นที่และเวลาที่ต่างกันไป เศรษฐกิจและสังคมไทยในปัจจุบันย่อมมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างไปจากบริบทเมื่อราวสามพุทธทศวรรษที่ผ่านมา ดังนั้นผู้วิจัยจึงเห็นว่าการสำรวจชีวิตทางศาสนาของผู้คนในสังคมและเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมใหม่ในปัจจุบันน่าจะช่วยสร้างความเข้าใจที่ชี้ให้เห็นแง่มุมใหม่ ๆ ของความ

เปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ระหว่างมิติทางศาสนาและมิติทางสังคม และเศรษฐกิจในสังคมไทยร่วมสมัยที่ต่างไปจากคำอธิบายทางวิชาการที่ถูกสร้างขึ้นในบริบทของสังคมไทยในอดีตเมื่อหลายสิบปีมาแล้ว

ในการเก็บข้อมูลเพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์ดังกล่าว ผู้วิจัยได้ใช้เวลาระหว่างเดือน สิงหาคม – ธันวาคม 2565 ในการเก็บข้อมูลภาคสนาม ในสถานที่ประดิษฐานสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ที่กำลังได้รับความนิยมในสังคมไทย ทั้งในจังหวัดกรุงเทพฯ และปริมณฑล จังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพญานาค และจังหวัดเชียงใหม่ซึ่งมีสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนเดินทางไปกราบไหว้ขอพรหลายแห่ง ในการเก็บข้อมูลนั้นผู้วิจัยใช้วิธีการทางชาติพันธุ์วรรณา ได้แก่ การสังเกตการณ์ในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ทั้งแบบมีส่วนร่วมในพิธีกรรมต่างๆ และไม่มีส่วนร่วม และการสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการ นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังได้เดินทางไหว้พระขอพรร่วมกับกลุ่มผู้มีศรัทธา 4 ครั้ง ไปยังจังหวัดกาญจนบุรี จังหวัดนครนายก จังหวัดนครพนม และจังหวัดอุบลราชธานี โดยได้ทำการสัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูลซึ่งเป็นผู้มากราบไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์และผู้ดูแลประจำสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นจำนวน 24 ราย โดยแบ่งเป็นผู้ดูแลสถานที่ศักดิ์สิทธิ์จำนวน 5 ราย และผู้ที่มากราบไหว้ 19 ราย ผู้ให้ข้อมูลทั้งหมดมีอายุเกิน 18 ปี และเข้าร่วมการวิจัยโดยการแนะนำต่อกันมาจากผู้ให้ข้อมูลรายอื่น ๆ และจากการขออนุญาตสัมภาษณ์ ณ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ผู้วิจัยยังได้มีการศึกษาข้อมูลจากวรรณกรรมและสื่อร่วมสมัยต่าง ๆ ที่นำเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ข้อมูลจากผู้ที่บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะกลุ่มผู้ประกอบการและนักลงทุนทั้งในตลาดหลักทรัพย์และตลาดเงินตราทำให้เห็นความเข้มข้นของความไม่แน่นอนในชีวิตของพวกเขาที่นอกจากเกิดขึ้นเพราะเศรษฐกิจที่มีความผันผวนแล้ว ยังเกิดจากการเพิ่มขึ้นของรูปแบบการสะสมทุนที่คนคนหนึ่งจะทำได้ และการเพิ่มขึ้นของช่องทางสะสมทุนที่มีความเสี่ยงสูง นอกจากนี้ ความไม่แน่นอนที่เป็นสำนักของผู้คนนั้นมิได้ หมายถึง *ความแปรปรวน*

(precariousness) และ ความเสี่ยง (risk) เพียงเท่านั้น แต่ยังรวมถึงความไม่แน่นอนที่หมายถึงโอกาสและความเป็นไปได้ที่หลากหลาย (potential uncertainty) ที่เพิ่มมากขึ้นในปัจจุบัน วิถีชีวิตดังกล่าวสัมพันธ์กับปฏิบัติการทางศาสนาของผู้คนในสังคมไทย โดยนอกจากทำให้กระแสการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพิ่มมากขึ้นแล้ว ยังทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของตรรกะการทำบุญทางพุทธศาสนาที่ไม่ได้มีลักษณะเป็นสมการ แต่เป็นความไม่แน่นอนเป็นไปได้อย่างไม่มีขีดจำกัด ซึ่งทำให้ผู้ที่บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์สามารถที่จะจินตนาการถึงสะสมทุนได้มากในเวลาที่รวดเร็วได้ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์มิได้เพียงเป็นที่พึ่งที่รองรับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจ แต่ยังมีส่วนเป็นผู้กระทำสำคัญในการทำให้เศรษฐกิจแห่งความไม่แน่นอนนี้สามารถทำงานได้

ชีวิตทางเศรษฐกิจของเหล่าผู้มีศรัทธา เสรีนิยมใหม่ และความไม่แน่นอน

ในร้านเสริมสวยของผู้ให้ข้อมูลท่านหนึ่งมีตู้เก็บของขนาดใหญ่ความยาวกว่าสามเมตรตั้งอยู่ เบื้องหน้าของตู้มีรูปหล่อทองแดงขนาดสูงประมาณครึ่งเมตรของพ่อปู่ศรีสุทโธและแม่ย่าศรีปทุมมา พญานาคแห่งคำชะโนด ตั้งอยู่บนโต๊ะบูชารายล้อมด้วยพานเครื่องบูชาที่ประกอบด้วยหมากพลู น้ำอบ น้ำหอม และพานกะลามะพร้าวที่มีสัญลักษณ์ โอม บนหลังตู้มีพระพุทธรูปปางสมาธิและวัตถุมงคลอื่นๆ อีกหลายอย่างเรียงรายตลอดความยาวของตู้ได้แก่ เทพทันใจ นางกวัก ไข่ไข่ พระพิฆเนศ ดอกไม้เงินดอกไม้ทอง และหัวไชเท้าขมิ้นพ้อแก่ บนเคาน์เตอร์จ่ายเงินของร้านมีพานบูชากุมารทองหุ่นจ๋มำ ตั้งอยู่พร้อมกับเครื่องบูชาที่คือขนมเค้กจากร้านเซเว่น-อีเลฟเว่น เจ้าของร้านกล่าวว่า เดือนนี้ทำอะไรได้ห้าแสนตามที่ได้ขอกับกุมารทองไว้ จึงต้องให้ขนมเค้กจากร้านเซเว่น-อีเลฟเว่นเป็นรางวัล นอกจากภายในร้านจะมีวัตถุมงคลอยู่เป็นจำนวนมากแล้ว เธอยังชอบเดินสายทำบุญ และไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ โดยไปกับกลุ่มเพื่อนผู้ประกอบการร้านเสริมสวยหรือ

ไปคนเดียวเป็นประจำ กลางคืนหากมีเวลว่าง เธอก็มักจะไปสักการะครุฑกายแก้ว และพระพิฆเนศที่เทวาลัยพระพิฆเนศบางใหญ่ เธอยังเล่าให้ฟังว่า ได้นำเครื่องบินไปเข้าเป็นกลั่นนครศรีธรรมราชโดยลำพังเพื่อไปสักการะไอ้ไข่แห่งวัดเจดีย์เป็นประจำเมื่อมีโอกาส

เจ้าของร้านเสริมสวยท่านนี้เพิ่งเริ่มหันมาสนใจการ ู² หรือ การพึ่งพาอำนาจเหนือธรรมชาติทั้งจากการทำบุญและการบูชาเทพเจ้าตลอดจนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ เมื่อประมาณห้าปีที่ผ่านมาเอง เธอเคยชอบศึกษาเกี่ยวกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะประเด็นที่เป็นข้อโต้แย้งเชิงปรัชญา เช่น เรื่องนิพพานเป็นอดีตหรืออนาคต ทั้งยังเชื่อในวิทยาศาสตร์มากกว่าสิ่งเหนือธรรมชาติ เพราะเรียนจบปริญญาตรีเอกภูมิศาสตร์มา จุดเปลี่ยนที่สำคัญที่ทำให้เธอหันมาบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์คือการลาออกจากงานประจำที่มีเงินเดือนมั่นคงเพราะทนกับการใช้ชีวิตพนักงานออฟฟิศในใจกลางเมืองหลวงไม่ไหว และหันมาเริ่มทำธุรกิจส่วนตัว เธอเปิดร้านกาแฟ ทำฟาร์มสุนัข ผลิตเครื่องสำอาง ผลิตแชมพูอาบน้ำสุนัข จนในที่สุดเธอก็ได้เปิดร้านทำผม ในช่วงแรกกิจการก็ยังไม่ทำกำไรมากนัก แต่ไม่ถึงหนึ่งปีถัดมา หลังจากเริ่มทำธุรกิจเก่งขึ้นและหันมาพึ่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ กิจการของเธอก็ทำกำไรได้เดือนละหลายแสน เมื่อผู้วิจัยถามว่า ทำไมจึงต้องพึ่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์เธอตอบว่า

“เมื่อก่อนทำงานบริษัท ก็รู้แน่ ๆ ว่าเดือนนี้จะได้เงินเท่าไร ก็หาหมื่นตามปกติ ทำโอทีเพิ่มก็ได้เงินเพิ่มตามจำนวนที่ทำ และมันก็มีเพดานของมันอยู่ ถ้ารู้ อยู่แบบนั้นว่าได้เงินเดือนแน่นอน มันก็ไม่มีมีความจำเป็นต้องมู มันมีความแน่นอนของมันอยู่ แม้ว่าเงินจะไม่ได้เยอะมากก็รู้สึกมันคง ไม่ได้รวยแต่เงินก็ไม่ขาดแน่ ๆ แต่พอมาทำธุรกิจเอง มันไม่มีเพดานแล้วความเป็นไปได้ก็มาก ความเสี่ยงก็มาก และเราก็มองไม่เห็นสิ่งที่อยู่ข้างหน้าหรอก ว่าที่ลงทุนไป มันจะได้กลับมาหรือจะขาดทุนก็ต่อมมีความเชื่อ มีความมั่นใจว่าลงทุนแล้วจะได้กำไรไม่อย่างนั้นก็จะไม่กล้าทำอะไร อะไรที่เขาว่าจะช่วยได้ ก็ต้องเอาทุกทาง

ให้มันมีความเชื่อมั่นว่าทำแล้วจะได้ผลสำเร็จ แล้วเราก็ต้องเปลี่ยน ต้องลงทุนในธุรกิจใหม่ ๆ ไปเรื่อย ๆ ของทุกอย่างมีช่วงเวลาของมัน จะขายได้ช่วงหนึ่งเท่านั้นแหละ ยิ่งช่วงโควิดแบบนี้ร้านเปิดไม่ได้ ก็ต้องคิดว่าจะทำอะไรออกมาขายให้มันมีรายได้ ประทั่งไปก่อน ตอนนี่ก็เพิ่งทำทริทเมนต์บำรุงผมออกมา ก็ต้องเสี่ยงกันไปเรื่อย ๆ ก็ต้องทำบุญ ก็ต้องไหว้ไว้ก่อน” เจ้าของร้านเสริมสวย (สัมภาษณ์ 30 สิงหาคม 2565)

เรื่องราวของเจ้าของร้านเสริมสวยท่านนี้เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งของผู้ที่พึ่งพาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อจัดการกับความไม่แน่นอนในชีวิตประจำวัน สะท้อนความเชื่อมโยงระหว่างศาสนากับวิถีชีวิตของผู้ประกอบการในสังคมเสรีนิยมใหม่ที่เน้นการลงทุนและสร้างตลาดใหม่ ๆ ต้องปรับตัวอยู่ตลอดเวลา โดยมีความเสี่ยงเป็นประสบการณ์ที่สำคัญในชีวิตประจำวันของพวกเขา ผู้วิจัยพบว่าเหล่าผู้มีศรัทธาที่ผู้วิจัยพบเจอนั้นมีเป้าหมายคล้าย ๆ กัน คือ ต้องการให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยสร้างความมั่งคั่งร่ำรวย ส่วนมากพวกเขาไม่ใช่ข้าราชการ และหากเป็นข้าราชการก็เป็นข้าราชการที่มีอาชีพเสริม หลายคนเป็นเจ้าของกิจการ บ้างมีอาชีพพนักงานฝ่ายขาย เป็นนายหน้าอสังหาริมทรัพย์ หรือเป็นฟรีแลนซ์ หลายคนก็มีช่องทางในการหารายได้หลายช่องทาง เช่น ขายประกันเป็นอาชีพเสริม หรือลงทุนเก็งกำไรในตลาดหลักทรัพย์และตลาดเงินตรา พวกเขาสมารถตามอุดมการณ์แบบเสรีนิยมใหม่ที่เน้นการสะสมทุนให้ได้มากที่สุดในเวลาที่ยั่งยืนที่สุดและมีตัวตนแบบผู้ประกอบการซึ่งให้คุณค่ากับการเป็นนายของตัวเองและพร้อมที่จะสะสมทักษะตลอดจนทุนรูปแบบต่าง ๆ ในตัวของพวกเขายู่เสมอเพื่อให้สามารถรับมือกับความไม่แน่นอนในชีวิตประจำวันที่เป็นทั้งความกังวล ปัญหา และเป็นโอกาสในการสะสมทุน และดังที่ Freeman (2014) ได้เสนอไว้ว่า ความเป็นผู้ประกอบการนั้นมิได้จำกัดอยู่เพียงมิติทางเศรษฐกิจของชีวิตประจำวันของผู้คนในสังคมเสรีนิยมใหม่เท่านั้น แต่ยังรวมถึงมิติอื่น ๆ ในชีวิตทั้งในแง่ความสัมพันธ์กับผู้อื่น รสนิยม รวมถึงมิติทางจิตวิญญาณ

เสรีนิยมใหม่และวิถีชีวิตแบบผู้ประกอบการนั้นได้ทำให้ความไม่แน่นอนรูปแบบต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น และการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก็มีส่วนในการจัดการกับความไม่แน่นอน โดยผู้วิจัยพบว่า ความไม่แน่นอนที่เป็นโอกาสนั้นสัมพันธ์กับตรรกะที่เปลี่ยนไปของปฏิบัติการทางศาสนาเพื่อความเจริญรุ่งเรืองที่การทำบุญหรือการกราบไหว้บูชานั้นถูกหวังผลอย่างทวีคูณและไม่มีขีดจำกัด ซึ่งส่งผลต่อรูปแบบของพิธีกรรมที่มีความยิ่งใหญ่มากขึ้น ใช้เงินจำนวนมากขึ้น ทำบ่อยครั้งขึ้น และมีความหลากหลายมากขึ้นในปัจจุบัน³

เสรีนิยมใหม่เป็นอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจที่ถูกนำมาใช้แก้ปัญหาเศรษฐกิจที่อุดมการณ์แบบรัฐสวัสดิการไม่สามารถแก้ไขได้ในช่วงทศวรรษที่ 1960s มีคุณค่าสำคัญคือปัจเจกนิยมและเชื่อว่าความสำเร็จนั้นขึ้นอยู่กับความสามารถของปัจเจกในการแข่งขัน การผลิต การแลกเปลี่ยนสินค้าและเงินตรา การบริโภค ตลอดจนวงจรการเปลี่ยนทุนให้เป็นกำไรนั้นถูกทำให้เร็วขึ้น Harvey (2007) เรียกปรากฏการณ์ดังกล่าวว่า การหดสั้นลงของพื้นที่และเวลาที่ทำให้เกิดการสะสมทุนแบบยัดเยียด Foucault (2008) มองว่าเสรีนิยมใหม่เป็นตรรกะการปกครองอย่างหนึ่งที่ส่งเสริมการแข่งขันระหว่างปัจเจกที่ต้องรับผิดชอบกับต้นทุนของตนเอง มนุษย์ถูกเปลี่ยนเป็นทุนที่ต้องสร้างมูลค่าเพิ่มขึ้นและสมารถมองมนุษย์เป็นเหมือนบริษัทที่ทำงานในระบบที่ถูกครอบงำด้วยการเงิน การที่ศาสนาถูกใช้เพื่อการสร้าง ความมั่งคั่งจะดูเหมือนเป็นเรื่องทั่วไปในสังคมไทย อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่า ในปฏิบัติการทางศาสนาของเหล่าผู้บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้วิจัยได้มีโอกาสสังเกตการณ์ เต็มไปด้วยความมุ่งหมายและปฏิบัติการเชิงสัญลักษณ์และพิธีกรรมที่มุ่งให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์บันดาลโชคลาภเงินทองอย่างเข้มข้นและซับซ้อน มิใช่เพียงการแลกเปลี่ยนเงินเป็นบุญและบารมีโดยอิงบริจาคนั้นก็ได้บุญเพื่อเปลี่ยนเป็นความมั่งคั่งได้มากอย่างเป็นสมการอย่าง Kitarsa (2011, 136) ได้เสนอไว้ เรื่องเล่าของการถูกหวยหลายล้าน การทำยอดขายทะเลชุ่เป่า หรือการทำข้อตกลงทางธุรกิจได้สำเร็จ นั้นถูกเล่าซ้ำ ๆ โดยเจ้าหน้าที่โฆษกที่ประจำอยู่ที่ประดิษฐาน

ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างเช่นท้าวเวสสุวรรณ วัตถุมงคล ขันตอนการกราบไหว้ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ก็มักต้องมีคำขอพรให้ร่ำรวยซ้ำ ๆ

ในระหว่างการเดินทางไปนมัสการพญานาคและท้าวเวสสุวรรณ ซึ่งประดิษฐาน ณ วัดต่างๆ ในจังหวัดนครพนมและจังหวัดอุบลราชธานี ทุกครั้งที่เหล่าผู้มีศรัทธาที่ผู้วิจัยร่วมคณะไปด้วยเห็นรูปเคารพพญานาค พวกเขาต้องเอามือสัมผัสแก้วพญานาคซึ่งสร้างไว้ตรงหน้ารูปเคารพหรือประดับอยู่บนรูปปั้นเพื่ออธิษฐานขอเงินทอง หากสถานที่นั้นมีรูปเคารพพญานาคหลายตน อย่างเช่นที่วัดพระธาตุมรุกขนคร พวกเขาก็ต้องกล่าวคำบูชาขอพรและสัมผัสแก้วพญานาคให้ครบ นอกจากนั้นยังมีการบวงสรวง *เปิดชุมทรัพย์พญานาค* ณ จุดต่างๆ ที่เชื่อว่าเป็นทางเชื่อมสู่เมืองบาดาล เช่น กลางแม่น้ำโขง การทำพิธีถวายเครื่องบูชาต่อพญานาคก็มีการนำกระเป๋าสตางค์ไปวางบนโต๊ะเครื่องบูชาเพื่อให้พญานาคช่วยให้ได้ทรัพย์ ท้าวเวสสุวรรณเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ได้รับความนิยมมากในช่วงสองปีที่ผ่านมา เพราะมีความเชื่อว่าเป็นผู้เฝ้าชุมทรัพย์ของโลกและเป็นใหญ่เหนือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ มีความเชื่อว่าการขอเงินทองให้ลู่บวงสรวงของท้าวเวสสุวรรณ หากต้องการมีอำนาจบริหารให้ลูบที่กระบองของท่าน ผู้วิจัยสังเกตว่า เหล่าผู้มาขอพรเลือกทำอย่างแรกก่อนเกือบทุกคนตลอดช่วงเวลาของการเดินทาง บทสนทนาของผู้ร่วมเดินทางก็มักเป็นเรื่องรายได้ และเทคนิคการลงทุนหรือทำธุรกิจ เครื่องบูชาเพื่อบวงสรวงหรือแก้บนที่ตั้งถวายอยู่ตรงหน้าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ก็เป็นหลักฐานสำคัญของการได้มาซึ่งความมั่งคั่ง เพราะมักเป็นการแก้บนหลังจากที่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้บันดาลให้ผู้ถวายได้โชคลาภเงินทองจำนวนมากหรือทำธุรกิจได้กำไรมาก เช่น กลุ่มพนักงานบริษัทนายหน้าซื้อขายหลักทรัพย์ที่เดินทางบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์หลายแห่ง และมีการถวายเครื่องบูชาราคาชุดละกว่าแสนบาท อย่างไรก็ตาม ความมุ่งหวังในโชคลาภเงินทองของผู้ศรัทธาที่ผู้วิจัยได้พบเจอนั้นมักไม่ได้ถูกกล่าวถึงอย่างเป็นทางการของปัจเจกเสียทีเดียว ความมุ่งหวังสร้างความมั่งคั่งนั้นมักจะถูกเล่าพร้อม ๆ กับเรื่องราวของภาระ

ที่พวกเขาต้องใช้ง่าย โดยเฉพาะภาระในการดูแลครอบครัวโดยเฉพาะลูกหลาน และพ่อแม่

เหล่าผู้มีศรัทธาที่ผู้วิจัยได้มีโอกาสพบส่วนมากมีวิถีชีวิตแบบผู้ประกอบการ หลายคนเป็นเจ้าของกิจการเอง แม้ผู้ที่ไม่ได้เป็นเจ้าของกิจการเองก็มีอุดมการณ์แบบผู้ประกอบการ เสรีนิยมใหม่นั้นให้คุณค่ากับความเป็นผู้ประกอบการ โดยทั่วไป คำว่าผู้ประกอบการหมายถึงคนที่สร้างหรือบริหารธุรกิจ กล้าได้กล้าเสียในการลงทุนเพื่อหวังกำไร ในเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมใหม่ ผู้ประกอบการได้รับการสรรเสริญว่ามีความสามารถในการคิดค้นนวัตกรรมและเสี่ยงลงมือทำตามที่คิด มีอิสระเสรีในการเลือกทำงานและอยู่ได้ด้วยการทำงานของตัวเอง วลี เป็นนายตัวเอง สะท้อนคุณค่าดังกล่าว การเชิดชูความเป็นผู้ประกอบการของเสรีนิยมใหม่นำไปสู่การที่ปัจเจกมองว่าตนเป็นเจ้าของตนเองเหมือนเป็นเจ้าของธุรกิจ ต้องพัฒนาตนเองเพื่อเพิ่มมูลค่า สามารถปรับตัวตามความผันผวนของตลาด และพร้อมเสมอที่จะเผชิญกับสิ่งที่ไม่เคยเจอและทำสิ่งที่ไม่เคยทำ (Gershon 2011, Bourdieu 1998, Harvey 2007) เสรีนิยมใหม่ยังสัมพันธ์กับลัทธิบริโภคนิยม ที่เน้นการทำให้เกิดสินค้าที่หลากหลายเพื่อสร้างตลาดที่หลากหลายและเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาเพื่อกระตุ้นการบริโภค ซึ่งก็ทำให้เกิดผู้ประกอบการธุรกิจได้หลากหลายที่ต้องลงทุนและคิดสิ่งใหม่ ๆ อยู่เรื่อย ๆ ข้อมูลสัมภาษณ์จากผู้ประกอบการที่มาขอพรสิ่งศักดิ์สิทธิ์สะท้อนค่านิยมการเป็นนายตัวเองและประสบการณ์ของการเผชิญความไม่แน่นอน อย่างเช่นเจ้าของกิจการขนส่งและกิจการขายเบเกอรี่รายหนึ่งที่มากราบไหว้พระเจ้าทันใจที่วัดพระธาตุดอยคำเพื่อเสริมสิริมงคลให้กิจการดำเนินไปได้ด้วยดีท่ามกลางความผันผวนทางเศรษฐกิจ ผู้ให้ข้อมูลท่านนี้ เมื่อเรียนจบปริญญาตรี ก็เข้าทำงานในบริษัทเดินเรือข้ามชาติแห่งหนึ่ง ได้รับเงินเดือนราว 50,000 แต่เขาพบว่า งานไม่มีความก้าวหน้า เขาก็ตัดสินใจลาออกมาทำธุรกิจส่วนตัว เขาต้องการได้กำไรมาก เขาก็ต้องลงทุนมาก ก็มีความเสี่ยงสูง จึงจะต้อง

พึงพาอำนาจเหนือธรรมชาติรูปแบบต่าง ๆ ความไม่แน่นอนเป็นสิ่งที่เขาตระหนักอยู่เป็นประจำ เพราะไม่ได้เป็นลูกจ้าง ไม่มีรายได้ประจำ รายได้ของเขาขึ้นอยู่กับเศรษฐกิจแบบตลาดซึ่งมีความผันผวน ผู้วิจัยยังได้พบกับผู้ที่ลาออกจากการประจำก่อนจะหันมาทำธุรกิจส่วนตัวอีกหลายราย และจำนวนหนึ่งลาออกมาทั้งที่ยังไม่มีอาชีพรองรับ แต่มองว่างานประจำไม่มีอิสระ ไม่มีความสุข ต้องการเป็นนายตัวเองมากกว่า

การพลิกฟื้นจากการขาดทุนมาสู่การทำกำไรได้จำนวนมาก หลังจากที่บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก็เป็นประสบการณ์หนึ่งที่มีจะถูกเล่าให้ผู้วิจัยฟัง สอดคล้องกับการศึกษาของ Scharff (2015) เกี่ยวกับตัวตนของผู้ประกอบการหญิงในอุตสาหกรรมดนตรีซึ่งพบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับความล้มเหลวและความยากลำบากนั้นเป็นส่วนสำคัญในการสร้างตัวตนของพวกเธอ เรื่องราวเกี่ยวกับการขาดทุนและอุปสรรคดังกล่าวนอกจากจะเป็นเครื่องยืนยันอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้วยังยังเป็นการเน้นย้ำถึงการประสบความสำเร็จและความสามารถในการเผชิญกับความผันผวนทางเศรษฐกิจและปัญหาต่าง ๆ อย่างเช่นเจ้าของบริษัทนาฬิกาข้อมือหนึ่งซึ่งเคยต้องขาดทุนเป็นหนี้หลายล้านเพราะถูกโกง และเพราะสถานการณ์การระบาดของโรคโควิด-19 ที่ทำให้คนเดินทางท่องเที่ยวน้อยลง เธอบูชาขอพรสิ่งศักดิ์สิทธิ์จำนวนมาก โดยเฉพาะพญานาคและเทพธิดาต่าง ๆ เธอมองว่าด้วยอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ธุรกิจของเธอฟื้นขึ้นมาได้ เธอยังได้เล่าให้กับกลุ่มผู้ติดตามโซเชียลมีเดียของเธอฟังว่าเธอไม่ได้ทำอะไรที่ช่วยให้เธอปลดหนี้ได้เลย ยังคงใช้เงินอย่างฟุ่มเฟือยตามปกติ แต่เพราะการช่วยเหลือของสิ่งศักดิ์สิทธิ์เช่นเจ้าแม่กาลี ทำให้ธุรกิจทั้งการนำเที่ยวและการขายผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ของเธอทำกำไรได้มาก และช่วยให้เธอฟื้นจากการล้มละลายได้

ตรรกะของตัวตนผู้ประกอบการแบบเสรีนิยมใหม่ยังถูกผนวกเข้ากับการบูชาสิ่งเหนือธรรมชาติให้ได้ผล ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่า เสรีนิยมใหม่ได้ทำให้

คนมองตัวเองในฐานะนักธุรกิจที่ต้องมีการปรับปรุงพัฒนาเพื่อเพิ่มศักยภาพในการสะสมทุน การเล่าถึงการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้น มักจะมาพร้อมกับวลี “แต่เราก็ต้องทำของเราด้วยนะ” แม้ว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะสามารถช่วยได้ แต่ผู้ศรัทธาก็ทราบดีว่า หากพวกเขาต้องการทำธุรกิจให้ได้สำเร็จ เขาก็ต้องเพิ่มพูนทักษะและทำงานหนัก พร้อมกับเสนอตัวตนว่าเป็นผู้อยู่ในศีลในธรรม ชอบทำบุญช่วยเหลือผู้อื่นอีกด้วย

จะเห็นได้ว่า เหล่าผู้ที่พึ่งพาสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นมีชีวิตที่อยู่ในเศรษฐกิจและสังคมแบบเสรีนิยมใหม่ซึ่งสร้างตัวตนแบบผู้ประกอบการที่สมาทานคุณค่าของการสร้างความมั่งคั่งให้ได้เร็ว และมีความไม่แน่นอนมั่นคงเป็นประสบการณ์ในชีวิตประจำวัน ความไม่มั่นคงแน่นอนนี้ ถูกมองว่าเป็นผลและเป็นหัวใจของการสะสมทุนแบบเสรีนิยมใหม่ การที่เสรีนิยมใหม่ส่งเสริมการแข่งขันในตลาดอย่างเสรีโดยมีการควบคุมน้อยที่สุดได้ทำให้ผู้คนต้องเผชิญกับการไร้หลักประกัน การจ้างงาน อาชีพ และการมองอนาคตนั้นได้รับผลกระทบจากการแข่งขันในตลาดที่ผันผวน ตรรกะแบบเสรีนิยมใหม่ยอมรับความเหลื่อมล้ำและความไม่แน่นอนว่าเป็นธรรมชาติ เป็นผลที่ควรจะเกิดจากระบบตลาดเสรีที่ทำงานได้ดี (Bonanno 2022, 285-8) ความไม่แน่นอนที่มักถูกกล่าวถึงว่าเป็นผลของเสรีนิยมใหม่นั้นมักเป็นความไม่แน่นอนที่ถูกมองว่าเป็นปัญหา คือความไม่ปลอดภัย ไม่มั่นคง ความเสี่ยง และความเปราะบาง (Giddens 1990, Beck 1992)

ความไม่แน่นอนและเสรีนิยมใหม่ยังถูกมองว่าเป็นสิ่งที่เกิดจากและขับเคลื่อนสังคมเร่งความเร็ว Rosa (2013) นักสังคมวิทยาชาวเยอรมันเสนอว่ารูปแบบชีวิตที่ต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนนี้เป็นอาการของสังคมปลายสมัยใหม่ (late modernity) อันเป็นยุคสมัยแห่งการเร่งความเร็วทางสังคม (social acceleration) ความไม่แน่นอนหรือไม่มั่นคงนี้ Rosa (2013, 110-7) เสนอว่าเป็นผลจากการเร่งความเร็วของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมซึ่งก็เกิดจากความเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีที่เปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจและวิถีชีวิตของผู้คน ผลที่เป็นรูปธรรมอย่างหนึ่ง

ของการเปลี่ยนแปลงที่มากขึ้นในหนึ่งช่วงอายุคนคือ การที่คนในปัจจุบันมีการเปลี่ยนอาชีพหลายครั้ง หรือทำหลายอาชีพ สัญญาจ้างงานนั้นไม่เป็นสัญญาที่ถาวร และสังคมก็มีค่านิยมที่ยอมรับการเปลี่ยนอาชีพบ่อย ๆ แม้ว่าคนอาจจะอยู่ในสถานะที่มั่นคง แต่ก็จะมีสำนึกว่าความมั่นคงนั้นไม่จีรัง และต้องแสวงหากิจกรรรมหรือวิธีที่จะขยายเวลาแห่งความมั่นคงนั้นออกไปให้นานที่สุดเท่าที่จะทำได้ ในภาวะที่สังคมเปลี่ยนแปลงเร็วนี้ทำให้เกิดความกังวลเกี่ยวกับอนาคต การรับมือกับความเปลี่ยนแปลงนั้นทำได้ยากขึ้น เพราะความรู้หรือทรัพยากรที่มีอยู่ในปัจจุบัน อาจจะไม่สามารถใช้ได้ในอนาคตที่มีวัฒนธรรมและโครงสร้างทางสังคมต่างไป ดังนั้นผู้คนจึงต้องแสวงหาโอกาส เครื่องมือ และความรู้ที่หลากหลายมากขึ้นเพื่อให้สามารถจัดการกับความไม่มั่นคงที่เป็นสำนึกแห่งยุคสมัย

Robert Hassan (2009) นักวิชาการด้านการสื่อสารและการเมือง มองว่าความไม่แน่นอนอันซับซ้อนและหลากหลายนั้น เป็นผลของเสรีนิยมใหม่ซึ่งเขาเรียกด้วยอีกชื่อหนึ่งว่า networked-hyper economy หรือ *เครือข่ายเศรษฐกิจความเร็วสูง* ทุนนิยมแบบเสรีนิยมใหม่นั้นให้คุณค่ากับการเร่งความเร็วของการเปลี่ยนการผลิตให้กลายเป็นการสะสมทุน เศรษฐกิจโลกในปัจจุบันนั้นถูกผลักดันให้เคลื่อนไปด้วยอุปาทานของกำไรอันเป็นนามธรรม เห็นได้จากกลไกของตลาดหุ้น ตลาดเงินตรา และการลงทุน ซึ่งถูกทำให้เป็นไปได้ด้วยโครงข่ายคอมพิวเตอร์ความเร็วสูงที่ทำงานทุกวันตลอด 24 ชั่วโมง เศรษฐกิจแบบนี้เป็นเกมแห่งการคาดเดาความเร็วสูงที่เวลาคือเงิน เพราะความผันผวนของมูลค่านั้นเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นการซื้อขายลงทุนต้องเกิดขึ้นในวินาทีที่เหมาะสม ความผันผวนที่เกิดขึ้นไม่เพียงแต่ส่งผลต่อผู้ลงทุน แต่ยังส่งผลถึงลูกจ้างที่เกี่ยวข้องกับกิจการที่ถูกซื้อขายในตลาดหุ้นด้วย เศรษฐกิจความเร็วสูงนี้ดำรงอยู่ได้บนความไม่เสถียรและความไม่สามารถคาดเดาได้ เป็นสาเหตุแห่ง *ความกังวลที่ล้นเกิน* (hyper-anxiety) ซึ่ง Hassan เรียกว่าเป็นโรคระบาดอันมีต้นกำเนิดมาจากความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งเพราะการเร่งความเร็วทางสังคม

จะเห็นได้ว่า ความไม่แน่นอนที่ถูกมองว่าเป็นผลของเสรีนิยมใหม่ที่เกิดกับผู้คนที่มีชีวิตอยู่ภายใต้เศรษฐกิจสังคมนั้นมักเป็นความไม่แน่นอนในเชิงลบ งานศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับเศรษฐกิจสังคมที่มองว่าศาสนาคือเครื่องมือในการเผชิญกับปัญหาที่เน้นทำความเข้าใจความไม่แน่นอนในเชิงลบที่เป็นผลของเสรีนิยมใหม่เช่นกัน ตลอดจนการเก็บข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยได้รับรู้เรื่องราวของผู้ให้ข้อมูลที่เผชิญกับความไม่แน่นอนลักษณะดังกล่าวที่มาขอให้ส่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยเหลือ เช่นกัน โดยเฉพาะผู้ที่ต้องเผชิญกับการว่างงานหรือการที่รายได้ลดลง เพราะเศรษฐกิจฝืดเคืองเนื่องจากสถานการณ์การระบาดของโรคโควิด-19 อย่างเช่นเจ้าของร้านโจ๊กแผงลอยรายหนึ่งที่ปกติบูชาแต่เจ้าแม่กวนอิม เธอหันมาบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ และเช่าเครื่องรางของขลังที่หลากหลายมากขึ้นเพราะกิจการของเธอไม่ค่อยดีตั้งแต่มีปัญหาโควิด-19 และปัญหาน้ำมันแพง หรืออดีตพนักงานบริษัทรายหนึ่งที่ถูกให้ออกจากงาน และต้องตกอยู่ในภาวะที่ไม่เหลือเงิน เธอเลือกใช้เงินเท่าที่เหลือเป็นค่าใช้จ่ายเดินทางมายังคำชะโนดเพื่อขอพรพ่อปู่ศรีสุทโธให้ชีวิตพ้นวิกฤติ

อย่างไรก็ตาม ประสบการณ์ความไม่แน่นอนที่หมายถึงโอกาสในการเปลี่ยนแปลง หรือสะสมทุนให้ได้มากในเวลาที่รวดเร็ว นั้นไม่ได้ถูกกล่าวถึงนักในการอธิบายความสัมพันธ์ของศาสนากับความไม่แน่นอน ทั้งที่ความไม่แน่นอนลักษณะดังกล่าวเป็นความไม่แน่นอนที่ขับเคลื่อนเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมใหม่ดังที่ Comaroff and Comaroff (2001, 7) ได้กล่าวไว้ว่า โลกได้กลายเป็นคาสีโนขนาดใหญ่เพราะธุรกิจเกี่ยวกับการเงินในปัจจุบันนั้นแทบจะลอยตัวจากการผลิตที่แท้จริงอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน และกำรานั้นได้มาจากการคาดเดาที่ไม่จำเป็นต้องสัมพันธ์กับการผลิต Limor Samimian-Darash (2022) นักมานุษยวิทยาผู้สนใจประเด็นเกี่ยวกับเทคโนโลยีการจัดการกับความไม่แน่นอนที่อาจจะเกิดในอนาคต ได้เสนอว่า ความไม่แน่นอนมีสองประเภท ประเภทแรก ได้แก่ ความไม่แน่นอนที่น่าจะเป็น (possible uncertainty) ซึ่งคือการคาดการณ์อนาคตโดยอิงจาก

ความรู้และความจริงในปัจจุบันหรืออดีต อีกประเภทหนึ่งคือ ความไม่แน่นอนที่เป็นไปได้ (potential uncertainty) ซึ่งเป็นความไม่แน่นอนที่ไม่ได้คาดการณ์โดยอ้างอิงจากความจริงในปัจจุบันหรืออดีต แต่เป็นอนาคตที่ยังไม่เกิด หรือจินตนาการของความเป็นไปได้ที่หลากหลาย Samimian-Darash เสนอว่า ธรรมชาติของความไม่แน่นอนที่เป็นไปได้อาจคือการยอมรับการไม่สามารถคาดการณ์ได้มากกว่าการพยายามคาดการณ์อนาคต และมองว่าความเป็นไปได้นั้นมีหลากหลาย ไม่ได้ถูกจำกัดด้วยความจริงในปัจจุบันหรือรูปแบบที่เคยเกิดในอดีต⁴ และยังเสนอว่า ความไม่แน่นอนที่เป็นไปได้ ได้กลายเป็นมนทัศน์ในการมองโลกและปฏิบัติต่อสถานการณ์ต่างๆ ของรัฐในปัจจุบัน

ผู้วิจัยพบว่าการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในสังคมไทยปัจจุบันของผู้ที่มีชีวิตทางเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมใหม่นั้นมีความเกี่ยวข้องกับความเป็นไปได้อย่างสำคัญ โดยเป็นความไม่แน่นอนที่หมายถึงโอกาสในการเปลี่ยนแปลงหรือสะสมทุนให้ได้มากในเวลาที่รวดเร็ว ความไม่แน่นอนดังกล่าวหมายถึงการไม่มีขีดจำกัดของความเป็นไปได้ ดังที่เจ้าอาวาสวัดชื่อดังแห่งหนึ่งได้ให้ข้อคิดกับผู้วิจัยว่า แม้จะมีอาชีพการงานมั่นคง ก็ควรซื้อล็อตเตอรี่ติดกระเป๋าวางวดละ 1 ใบ เป็นการเปิดโอกาสให้กรรมดีส่งผล เพราะชีวิตไม่แน่นอน เราไม่อาจรู้ได้ว่าโชคลาภจะมาถึงเมื่อใด ควรจะเปิดประตูรอไว้ ผู้วิจัยเสนอว่าการจัดการอนาคตโดยการพึ่งพาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อสะสมทุนของผู้คนที่มีความชีวิตประจำวันที่ต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนอยู่เป็นประจำในเศรษฐกิจปัจจุบัน แสดงการเข้าใจอนาคตในฐานะความไม่แน่นอนที่เป็นไปได้ และอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก็ได้มีส่วนในการเพิ่มความเป็นไปได้ที่หลากหลาย และขยายขอบฟ้าของจินตนาการเกี่ยวกับอนาคต ซึ่งส่งผลต่อการตัดสินใจลงทุนหรือจัดการสถานการณ์ในปัจจุบัน จะเห็นได้ว่า เรื่องเล่าของความศักดิ์สิทธิ์ที่ฟังดูเป็นไปไม่ได้ในโลกวิทยาศาสตร์นั้นถูกเผยแพร่ ขณะที่เรื่องเล่าเกี่ยวกับความร่ำรวยอย่างมหาศาลเช่นการถูกล็อตเตอรี่สามสิบล้านนั้นก็ถูกเล่าซ้ำไปมาในหมู่ผู้ศรัทธา สื่อ และโดยเจ้าหน้าที่ประจำสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เงินที่ต้องใช้ในการซื้อเครื่องบูชาอธิษฐานขอพรและการแก้บนนั้นมีสัดส่วนที่เทียบไม่ได้

กับเงินที่ผู้ขอพรคาดหวังและได้มา ดังจะเห็นได้จากที่ผู้ให้ข้อมูลคนหนึ่งในกลุ่มที่ผู้วิจัยได้ร่วมเดินทางที่ได้นับว่า “ถ้าถูกสามสิบล้านจะเอามาทำบุญล้านหนึ่ง” หากได้ผลดังที่เธอหวัง ก็นับว่าการลงทุนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นการลงทุนที่ให้กำไรสูงหลายเท่าตัว หรืออีกกรณีหนึ่งที่ตาราคนหนึ่งที่มีเหลือเงินติดตัวเพียง 30,000 บาท ได้ขอให้ปู่อ้อลือแห่งถ้ำนาคา จังหวัดหนองคาย ช่วยให้มีเงินเป็นร้อย ๆ ล้าน แล้วเขาจะทำบุญให้ทุกอาทิตย์ (Atime 2021) ซึ่งก็ได้ผลตามนั้นจริง ๆ วิถีปฏิบัติอย่างหนึ่งในการขอพรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้วิจัยพบว่าถูกเน้นย้ำให้ได้ยินบ่อยขึ้นกว่าแต่ก่อน ไม่ว่าจะจากสื่อต่าง ๆ หรือจากผู้ศรัทธาและเจ้าหน้าที่ประจำสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เอง คือ การขอพรนั้นไม่จำเป็นต้องเป็นการบน และยิ่งขอมากก็ยิ่งดี โดยจะขอเท่าใดก็ได้ กรอบคิดเรื่องกรรมแบบสมการไม่สามารถอธิบายการขอที่หวังผลจากสิ่งที่ไม่มีความชัดเจนเช่นนี้ได้ ด้วยอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ตรรกะในการทำความเข้าใจผลในอนาคตนั้นสามารถที่จะเป็นแบบทวิคูณได้ เหตุการณ์ดังกล่าวสะท้อนตรรกะของความสัมพันธ์ระหว่างอดีตกับปัจจุบันหรืออนาคตที่ไม่เป็นสมการ แต่อนาคตคือความเป็นไปได้ที่อาจข้ามพ้นเหตุปัจจัยในอดีต ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า ความสัมพันธ์ระหว่างกุศลกรรม อกุศลกรรม และการยกระดับคุณภาพชีวิต การแก้ปัญหา หรือการมีโชคลาภนั้น ซับซ้อนกว่าข้อสรุปว่า ทำบุญมาก ก็จะมีโชคลาภมาก

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในฐานะผู้กระทำการในเศรษฐกิจแห่งความไม่แน่นอน

งานศึกษาทางมานุษยวิทยาเกี่ยวกับศาสนาจำนวนหนึ่งได้เสนอการทำความเข้าใจสิ่งเหนือธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นเทพเจ้า ภูตผี หรือผู้วิเศษ โดยตระหนักและเคารพโลกของกลุ่มคนที่พวกเขาศึกษาโดยมิได้พยายามให้สิ่งเหนือธรรมชาติเหล่านั้นกลายเป็นอุปลักษณ์ บุคคลาธิษฐาน หรือ ภาพสะท้อน วัฒนธรรมของสังคม สิ่งเหนือธรรมชาติยังมีความเป็นผู้กระทำและส่งผลกระทบต่อมนุษย์ งานของ Rosen (2020) ที่ศึกษาแรงงานเหมืองทองคำในประเทศกานา เสนอว่า อิทธิพลของภูตผีประจำเหมืองได้กำกับการ

กระทำของผู้คน ทั้งในแง่จริยธรรมและการสะสมทุน ทั้งยังมีอิทธิพลถึงขนาดกำหนดกฎหมายและการบังคับใช้กฎหมาย Alan Klima (2019) ศึกษาความสัมพันธ์ของการพนันและผีในสังคมไทย เสนอว่า ผีนั้นมีส่วนในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการซึ่งแม้โดยไม่ตั้งใจก็เป็นปรากฏการณ์ที่ตอบโต้ต่อบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองไทยที่รัฐและนายทุนมีส่วนในการทำให้คนชนบทยากจนลง

ในปรากฏการณ์ที่ผู้คนที่มิวิถีชีวิตในเศรษฐกิจเสรีนิยมใหม่จำนวนมากบูชาขอพรสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในปัจจุบันนี้ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ก็มีความเป็นผู้กระทำในปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยเปลี่ยนความไม่แน่นอนที่น่าจะเป็น หรือความไม่แน่นอนที่เป็นความเสี่ยง ให้กลายเป็นความไม่แน่นอนที่เป็นไปได้เชิงบวก สำหรับผู้นับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ศรัทธาต่อสิ่งเหนือธรรมชาตินั้นมีส่วนในการสร้างความเป็นไปได้ในเชิงบวกสำหรับอนาคตของพวกเขา ขณะเดียวกัน การขอและคาดหวังถึงอนาคตที่ดีก็เป็นการแสดงความนับถืออย่างจริงจังต่อสิ่งเหนือธรรมชาติด้วยความเป็นไปได้ในอนาคตของพวกเขาขึ้นอยู่กับการณ์มีตัวตนและมีอำนาจจริง ๆ ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มิใช่เพียงเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจที่ทำให้สบายใจคลายกังวลจากความไม่แน่นอนอย่างไม่ซับซ้อน

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ยังช่วยตัดสินใจ และสร้างความแน่นอนในระดับหนึ่งของอนาคต ผู้ให้ข้อมูลรายหนึ่งมีอาชีพเล่นหุ้น เขาต้องซื้อขายในจังหวะที่เหมาะสมที่สุด แต่หลาย ๆ ครั้ง เมื่อไม่แน่ใจว่าเขาจะเลือกซื้อหรือขายหุ้นตัวไหน เขาก็จะถาม “พ่อ” ซึ่งหมายถึงครูกายแก้ว ผู้วิเศษที่เขา นับถือ และสร้างให้คนบูชา ครูกายแก้วสามารถสื่อสารกับเขา และช่วยให้เขาตัดสินใจเลือกซื้อหรือขายทำกำไรได้อย่างไรอย่างเป็นกอบเป็นกำ ผู้คนที่ต้องการสร้างยอดขายที่มากหรือทำกำไรจากการลงทุนได้สมำ่เสมอก็มักขอพรให้ทำกำไรได้มากในแต่ละวัน เป็นการแสวงหาความแน่นอนในระดับหนึ่ง แต่มิใช่ความแน่นอนที่มีการจำกัดตายตัวว่าต้องเป็นกำไรเท่าใด

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ยังเข้ามาช่วยจัดการความไม่แน่นอนในอนาคตผ่านความฝัน สิ่งศักดิ์สิทธิ์มักจะไปเข้าฝันบอกคนต่างถิ่นให้ซื้อล็อตเตอรี่ เพื่อที่เมื่อพวกเขาถูกรางวัลแล้วก็จะเดินทางมาทำบุญบูชาถึงที่ศาลของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อย่างเช่นกรณีของผู้ที่ถูกล็อตเตอรี่ 30 ล้านบาทรายหนึ่งที่ไม่เคยรู้จักท้าวเวสสุวรรณมาก่อน แต่ฝันเห็นว่าท่านมายืนอยู่ที่รถยนต์ของเขา เขาจึงซื้อล็อตเตอรี่ชุด 10 ใบ และถูกรางวัลที่ 1 หรือกรณีของอินฟลูเอนเซอร์คนหนึ่งที่เคยมีประสบการณ์ที่รายได้ไม่พอขนาดไม่มีเงินค่ารถโดยสาร และต้องการหางานทำเพิ่ม เธอขอให้พระพิฆเนศช่วย ต่อมาก็ฝันว่าไปประกวดนางงามเวทีหนึ่งและได้มงกุฎ เธอจึงทำตามที่ฝันและพบว่า ได้รางวัลชนะเลิศอย่างในความฝันจริงๆ (Milky Praiya 2021) ความเป็นไปได้ที่สนับสนุนโดยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ยังสามารถเห็นได้จากเรื่องเล่าหรือพิธีกรรมเกี่ยวกับการพลิก หรือแก้ไขชีวิตของผู้ศรัทธาอย่างหน้ามือเป็นหลังมืออย่างไม่น่าเชื่อ อย่างเช่นความมั่งคั่งที่เพิ่มเป็นทวีคูณจากที่ไม่มีเงิน กลายเป็นร่ำรวยหลายล้านในเวลาสั้น ๆ⁵ ปรัชญาการณเหล่านี้ยังเป็นตัวอย่างที่ช่วยสร้างจินตนาการถึงความเป็นไปได้ในเชิงบวกในอนาคต

สรุป

บทความนี้ได้ชี้ให้เห็นความเชื่อมโยงของมิติทางเศรษฐกิจและมิติทางศาสนาของสังคมไทยปัจจุบัน โดยได้แสดงให้เห็นประสบการณ์ของผู้คนที่มีความเชื่อที่สัมพันธ์กับมนต์คาถาและกลไกเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมใหม่ที่มีการแข่งขันอย่างเสรีในตลาดโดยมุ่งให้เปลี่ยนทุนเป็นกำไรให้ได้มากที่สุดในเวลาที่น้อยที่สุดได้ทำให้ความรู้สึกไม่มั่นคง ไม่แน่นอน ความเปราะบาง และความเสี่ยง กลายเป็นประสบการณ์ในชีวิตประจำวันของพวกเขา สิ่งศักดิ์สิทธิ์มีส่วนสำคัญในการจัดการความไม่แน่นอนในชีวิตทางเศรษฐกิจของผู้คน โดยได้เปลี่ยนความน่าจะเป็นให้กลายเป็นความเป็นไปได้ที่หลากหลาย

ผู้วิจัยเสนอการมองความสัมพันธ์ของศาสนาและเศรษฐกิจสังคมที่ไม่เพียงมองศาสนาในฐานะสิ่งที่ได้รับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคม และต้องปรับไปตามความต้องการของผู้คน แต่ในบริบทของสังคมไทยปัจจุบัน

ศาสนานั้นทำงานเป็นกลไกสำคัญอย่างหนึ่งในการที่ทำให้สังคมเสรีนิยมใหม่ ซึ่งความไม่แน่นอนเป็นหัวใจสำคัญสามารถทำงานได้อย่างดี การมองว่าศาสนาเป็นกลไกหนึ่งของเสรีนิยมใหม่มากกว่าเป็นเพียงสิ่งที่ได้รับผลกระทบจากเสรีนิยมใหม่ยังเป็นการขยายเส้นขอบฟ้าของการอธิบายความหลากหลายทางศาสนาในสังคมพุทธไทย คำอธิบายในประเด็นดังกล่าวที่ผ่านมามุ่งตอบคำถามว่าความเชื่อที่หลากหลายนั้นดำรงอยู่ร่วมกันด้วยตรรกะทางวัฒนธรรมอย่างไร คำตอบที่ผ่านมามักเป็นคำตอบตามแนวคิด syncretism (Kirsch 1977) แนวคิด hybridization (Kitiarsa 2011) แนวคิด compartmentalization (Terwiel 1975) และ กาลเทศะ (time-space) (Jackson 2563) คำตอบจากกรอบคิดเหล่านี้ รับรองข้อสมมติฐานเหมือนๆ กันว่า สังคมพุทธไทยมีลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมบางอย่างที่ทำให้มีความหลากหลายทางความเชื่อ ผู้วิจัยเห็นว่าความหลากหลายของปฏิบัติการทางศาสนาและการเพิ่มขึ้นของสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นเป็นปรากฏการณ์ที่เชื่อมโยงกับเสรีนิยมใหม่ที่ส่งผลกระทบไปทั่วโลก

เชิงอรรถ

¹ คำว่า prosperity religions เดิมใช้ในบริบทของคริสต์ศาสนา หมายถึง คำสอน หรือนิกายในคริสต์ศาสนาที่เชื่อมโยงการศรัทธาในพระเจ้ากับความมั่งคั่ง เช่น คริสตจักรเพนเทคอสต์ (Pentecostal Church)

² คำว่า ‘มู’ ที่ย่อมาจาก ‘มูเตลู’ นี้ น่าจะปรากฏใช้ในสังคมไทยราวปี 2558 และถูกใช้อย่างแพร่หลายในช่วงไม่กี่ปีที่ผ่านมา แต่เดิมหมายถึงการใช้เครื่องรางของขลัง หรือไสยศาสตร์ เชื่อกันว่าคำนี้มีที่มาจากภาพยนตร์อินโดนีเซียที่มีชื่อไทยว่า ‘มูเตลู ศักดิ์ไสยศาสตร์’ (1979) ซึ่งมีเนื้อเรื่องหลักเกี่ยวกับผู้หญิงสองคนที่ใช้ไสยศาสตร์แย่งชิงผู้ชายคนเดียวกัน ปัจจุบัน คำว่า ‘มู’ ถูกใช้ในความหมายที่กว้างขึ้น โดยนอกจากหมายถึงการใช้เครื่องรางของขลังแล้วยังรวมถึงการไหว้พระขอพรสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ อีกด้วย

³ ผู้วิจัยได้เคยเสนอไว้ว่าพุทธศาสนาในสังคมไทยในปัจจุบันนั้นมีความเปลี่ยนแปลงโดยการเร่งความเร็วได้กลายเป็นตรรกะในการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ทั้งในแง่จำนวนที่นับถือ ความบ่อยครั้งในการบูชา การเพิ่มขึ้นของการผลิตและการบริโภควัตถุทางศาสนา ตลอดจนการหวังผลสำเร็จอย่างรวดเร็วและจำนวนมาก (Malangpoo 2020)

⁴ Samimian-Darash สร้างข้อเสนอดังกล่าวจากการศึกษาการจัดการภัยพิบัติด้วยเทคโนโลยีการสร้างสถานการณ์จำลองของรัฐบาลอิสราเอล ข้อเสนอของเธอยังได้รับอิทธิพลจากแนวคิด rhizome ที่เสนอโดย Deleuze and Guattari (1988) ที่เสนอเกี่ยวกับความเป็นไปได้ที่หลากหลาย

⁵ ตัวอย่างเช่นกรณีของผู้ประกอบการรายหนึ่งที่นับถือพระพิฆเนศจากที่มีเงินเพียง 500 บาท หลังจากที่ขอพร เธอมีกำไร 3 ล้านบาทในเวลาสามเดือน

เอกสารอ้างอิง

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2536. “ลัทธิพิธิเสด็จพ่อ ร. 5.” *ศิลปวัฒนธรรม* 10 (14): 76-98.
- Atime. 2021. “ดีเจมดดำเปิดใจ ชีวิตใหม่หลังไปถ้ำนาคา.” *YouTube*, November 3, 2021. <https://youtu.be/PNV05cLXzEs>. สืบค้นเมื่อ 8 กันยายน 2565.
- Beck, Ulrich. 1992. “Modern Society as a Risk Society.” In *The Culture and Power of Knowledge: Inquiries into Contemporary Societies*, edited by Nico Stehr and Richard V. Ericson, 199-214. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Bonanno, Alessandro. 2022. “Global Inequality, Competition, Uncertainty, and the Legitimation Crisis of Neoliberalism.” In *Twenty-First Century Inequality & Capitalism: Piketty, Marx and Beyond*, edited by Lauren Langman and David A. Smith, 279-92. Leiden: Brill.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *The Essence of Neoliberalism: What is Neoliberalism?: A Programme for Destroying Collective Structures which May Impede the Pure Market Logic: Utopia of Endless Exploitation*. Le Monde Diplomatique.
- Brenner, Neil, Jamie Peck, and Nick Theodore. 2010. “Variegated Neoliberalization: Geographies, modalities, pathways.” *Global Networks* 10 (2): 182–222.
- Comaroff, Jean and John L. Comaroff . 1999. “Occult Economies and the Violence of Abstraction: Notes from the South African Postcolony.” *American Ethnologist* 26 (2): 279-303. <https://doi.org/10.1525/ae.1999.26.2.279>.
- Comaroff, Jean and John L. Comaroff. 2001. “Millennial Capitalism: First Thoughts on a Second Coming.” In *Millennial Capitalism and the Culture of Neoliberalism*, edited by Jean Comaroff and John L. Comaroff, 1-56. Duke University Press.

- Dein, Simon. 2016. "The Anthropology of Uncertainty: Magic, Witchcraft and Risk and Forensic Implications." *Journal of Anthropology Reports* 1 (1): 1-7.
- Deleuze, Gilles and Félix Guattari. 1988. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Translated by Brian Massumi London: Bloomsbury Publishing.
- Foucault, Michel. 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. Edited by Arnold I. Davidson and translated by Graham Burchell. New York: Macmillan.
- Freeman, Carla. 2014. *Entrepreneurial Selves: Neoliberal Respectability and the Making of a Caribbean Middle Class*. Duke University Press.
- Gershon, Ilana. 2011. "Neoliberal Agency." *Current Anthropology* 52 (4): 537-55. <https://doi.org/10.1086/660866>.
- Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of Modernity*. Stanford: University Press.
- Harvey, David. 2007. *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- Hassan, Roberts. 2009. *Empires of Speed: Time and the Acceleration of Politics and Society*. Leiden: Brill.
- Jackson, A. Peter. 1999. "Royal Spirits, Chinese Gods, and Magic Monks: Thailand's Boom-time Religions of Prosperity." *South East Asia Research* 7 (3): 245-320.
- Jackson, A. Peter. 2563. "Beyond Hybridity and Syncretism: Kala-Thesa Contextual Sensitivity and Power in Thai Religious and Gender Culture." *วารสารมานุษยวิทยา* 3 (1): 1-37.
- Kirsch, Thomas. 1977. "Complexity in the Thai Religious System: An Interpretation." *Journal of Asian Studies* 36 (2): 241-66. <https://doi.org/10.1017/S0021911800161364>.

- Kitiarsa, Pattana. 2011. "Buddha Phanit: Thailand's Prosperity Religion and Its Commodifying Tactics." In *Religious Commodifications in Asia: Marketing Gods*, edited by Pattana Kitiarsa, 120-44. New York: Routledge.
- Kitiarsa, Pattana. 2012. *Mediums, Monks, and Amulets: Thai Popular Buddhism Today*. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Klima, Alan. 2019. *Ethnography# 9*. Durham and London: Duke University Press.
- Krajaejun, Pipad. 2018. "Sceptres of Instability: Why Spirit Mediums Haunt Thailand's Junta. In *New Mandala*, June 15, 2018. <http://www.newmandala.org/sceptres-instability-spirit-mediums-haunt-thailands-junta/>.
- Malangpoo, Neeranooch. 2020. "Nationalism and Tourism: The Case of Thai Buddhist Pilgrimage in Myanmar". PhD diss., University of Wisconsin-Madison.
- Milky Praiya. 2021. "ซุ่นแม่สายมู บูชาอะไรบ้าง." *YouTube*, April 21, 2021. <https://youtu.be/-9kvZB3JN14>.
- Rosa, Hartmut. 2013. *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. Translated by Jonathan Trejo-Mathys. New York: Columbia University Press.
- Samimian-Darash, Limor. 2022. *Uncertainty by Design: Preparing for the Future with Scenarios*. New York: Cornell University Press.
- Scharff, Christina. 2016. "The Psychic Life of Neoliberalism: Mapping the Contours of Entrepreneurial Subjectivity." *Theory, Culture and Society* 33 (6): 107-22. <https://doi.org/10.1177/0263276415590164>.